

ՄԻՆԻՍԵՆԻ ԱՐՔԵՍԻՆԻ ԳՐԱԾԱՆ

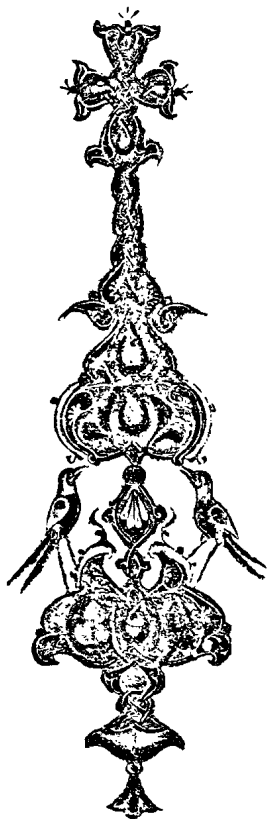
Մ Ո Ր Տ

խաւոր մատենադարանաց մէջ, ուր այլեւայլ ազգաց ձեռագրաց ժողովածոյք կը գտնուին, նշանաւոր է նաեւ Մինիսէնի Արքեւսի եւ Պետական Մատենադարանն (Hof- und Staatsbibliothek): Հազիւ երեքուկէս դարու հնութիւն ունի այս մատենադարանն, եւ այս կարծ միջոցի մէջ ստուար թուով (30.000) ձեռագիր եկած գումարուած է այս տեղ: Հայերէն ձեռագիրք եւս, որ Եւրոպայի գրեթէ ամէն նշանաւոր մատենադարանաց մէջ առաւել կամ նուազ թուով ներկայացուցիչներ ունին, կան այս տեղ թուով 21, սկսեալ Ժ. Պ. դարէ մինչեւ մեր գարր, թէեւ ասոնցմէ հազիւ ինը հատը (թ. 1—8, 21) միայն կարելի է յատկապէս «ձեռագիր», անուանել: Մնացեալ 12ը վերջին երկու դարերու գրութիւնք եւ ընդօրինակութիւնք են:

Թէ երբ եւ ի՞նչ աղբիւրներէ գումարուած են այս 21 ձեռագիրք Մինիսէնի Արքեւսի մատենադարանին մէջ, ծանօթ չէ մատենադարանի պժմու վարչութեան, եւ չկայ գրաւոր յիշատակարան: Վակայն մատենից վրայ շատ տեղ ըստ պատահման նշանակուած տեղեկութիւններէն կարող ենք ստուգութեամբ որոշել այս ժամանակը եւ նոյն աղբիւրները:

Մինիսէնի Արքեւսի եւ Պետական մատենադարանը հիմնադրուած է Ալեքսիսոս Ե. դուքսն (1550—79), որ եւ մեծամեծ ծախքերով ձեռագիրքներ եւ տպագրութիւններ ձեռք բերաւ: Այս ժամանակն էր Ալեքսիսոս Վիտմանշդատ, (երբեմն գիսպան Պաւարիոյ՝ ի Հռոմ) որ արեւելեան

ձեռագրաց հարուստ ժողովածու մ'ունէր, զոր Ալբերտոս դուքսն իւր մատենադարանին համար գնեց: Վիտմանշդատի ժողովածոյն եղաինչպէս արաբական եւ երբայական ձեռագրաց նախաբունն, նոյնպէս նաեւ հայ սակաւաթիւ ձեռագրաց ժողովածոյն սկիզբն: Եւ արդեամբք, ինչպէս ցուցակիս մէջ պիտի տեսնենք, թ. 3, 5 եւ 6 ձեռագիրներն իրենց վրայ կը կրեն վիտմանշդատի ստորագրութիւնն, մինչեւ յայտնապէս կը նշանակուի թ. 5. ձեռագրոյն վրայ, թէ իրեն համար գրուած է նոյնը 1539 թ. ի Յովհաննէս եպիսկոպոսէ ի Հռոմ, եւ կ'երեւայ թէ վիտմանշդատ երեքն ալ ի Հռոմ ձեռք բերած է: Այս երեքն Միւնխէնի ընտրական մատենադարանին կնիքը (Ex electorali Bibliotheca Sereniss. Virisq; Bavariae Ducum) կը կրեն, ինչպէս նաեւ նոյն ժամանակի ուրիշ ամէն ձեռագիրք: Թ. 3, 5 եւ 6 ձեռագիրք 1550—79 տարիներու մէջ մտած են Միւնխէնի մատենադարանը:

Ասոնցմէ ետեւ՝ 1739էն ետքը յիշեալ երեքին եկած յարած են Յովհաննէս անուն եւրոպացոյ ժողովածոյքէն երկու ձեռագիրք եւս (թ. 2, 7): Այս ժամանակներու մէջ, մինչեւ 1858, մտած պիտի ըլլան անշուշտ այս մատենադարանն երեք ձեռագիրք՝ թ. 1, 4, 8:

Յամին 1858 Մագսթրիլիան Բ. Թագաւորին հրամանաւ Է. Քագրմէրի (Erneste Quatremère) ձեռագրաց հարուստ ժողովածոյն Միւնխէնի Ալբրուին մատենադարանին համար գնուեցաւ: Այս առթիւ Քագրմէրի գրատունէն Միւնխէնի մատենադարանն անցան 12 ձեռագիրք թ. 9—20: Քագրմէրի այս ժողովածոյքը կը կազմեն Լուրտէ հայագէտ Գաղղիացոյն, Յովհ. Վ. Զօհրագեանի եւ իւր գրութիւններն ու ընդօրինակութիւնները. — ձեռագիրներն որոնք Միւնխէնի սակաւաթիւ ժողովածոյից յարցն ոչինչ իւրք կ'աւելցընեն եւ այս պատճառաւ մեր այս ընդհանուր տեսութեան մէջ անցողակի միայն կը նկատուին: Կարելի է որ թ. 17 Քագրմէրի ժողովածոյքէն չըլլայ, վասն զի վրան չէ նշանակուած, ինչպէս միւս 11 թ. վրայ մատիտով նշանակուած է: Իսկ թ. 21 ի մասին մատենադարանին ձեռագրաց գերմաներէն ցուցակին մէջ նշանակուած է, թէ 1879 թ. 50 Ֆրանքի գնուած է Վենետիկէ: Այսպէս ստուգութեամբ կարող եղանք փոքր ի շատէ կարկանդակ այս ժողովածոյի պատմութիւնը:

Այս ժողովածոյն հետ նկատելու արժանի կը համարինք ի Միւնխէն Կ. Հէս հնագրագետ

ձառին քով (Gottlob Hess, Arcostr. 1.) գտնուած Հարաինցոյն, զոր տէրն Պրէսլաւ (Breslau) քաղաքը աճուրդի մը ժամանակ գնած է, եւ պատրաստ է 3000 մարքի շնին գնով վաճառել:

Միւնխէնի հայ ձեռագրաց ժողովածոյն ըստ պատահման՝ եւ ոչ մասնաւոր ընտրութեամբ եղած ըլլալուն, հազիւ մի քանին միայն հին մատենագրութեան եւ գեղարուեստի համար նշանակութիւն ունին: Մեծագոյն մասը նոր գրականութեան կը հայի, եւ առ հասարակ ամբողջ՝ բաց ի մէկ երկուքէն, շեն այնչափ կարեւոր իրեր: Այս ձեռագրաց ամենէն հնագոյնն է 1278, իսկ ամենէն նորագոյնն 1827: Դժբախտաբար ամէն մէկ ձեռագրի ժամանակը ճշդիւ չենք կրնար որոշել, յիշատակարան պակսելուն. միայն կարող ենք ստուգութեամբ իմանալ՝ որ երկուքն (թ. 1, 3) ծ. Գ. դարէն է, երեքն (6, 8, 21) Ժ. դարէն, մէկը (5) Ժ. Զ. դարէն, երեքը (2, 7, եւ ձեռագիր Հէսի) Ժ. Է. դարէն: Մնացեալք Ժ. Ը. Ժ. Գ. դարէն են: Ասոնցմէ մէկ քանին կը մնայ անորոշ: Այս ամէնը կարգի դնելով կրնանք հետեւեալ ժամանակագրական տախտակ կազմել.

Գ. Գ.	Տարի	Թիւ	Ձեռագրին
Ժ. Գ.	1278	1	
"	1283	3	
Ժ. Ե. (մերձաւորագէտ)	1401 էն ետեւ	8	
"	1401 էն ետեւ	21	
"	1427—32	6	
Ժ. Զ.	1539	5	
Ժ. Է.	1662	[22]	(Հէսի)
" (մերձաւորագէտ)	1601 էն ետեւ	2	
"	1673	7	
Ժ. Ը. (մերձաւորագէտ)	1701 էն ետեւ	17	
"	1764—80	14	
"	1776	13	
"	1770—99	16	
"	1770—99	15	
"	1785	20	
"	1791	4	
"	1792—8	19	
Ժ. Թ.	1801—20	10	
"	1820	11	
"	1820	12	
" (մերձաւորագէտ)	1801 էն ետեւ	18	
"	"	"	9

Այս ժողովածոյն պահած է մեզի քանի մը գրեաց եւ ծաղկողաց յիշատակը: Այս գրիւք են՝ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս արքայեղբայր

¹ Գերմաներէն Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft լատինի մէջ (1886, II. Heft. S. 315—319) կը յիշուի հայերէն ձեռագիր մը, որ կը գտնուի ի Միւնխէն Սիւրբն Սարգիսի Կոնստանտին Բ. թագաւորի միջոցով: Այս ձեռագիրն, ինչպէս կը ծանօտանայ Պր. Կոնստանտին, այժմ՝ Պրէսլայի տարածքի մատենադարանի անդահակունքի մէջ է:

(թ. 1), Գրիգոր միայնակեաց (թ. 3), Մեղքոն սարկաւազ (4), Մարտիրոս եպիսկոպոս (5), Մկրտիչ, Յովհաննէս եւ Զաքարիա վարդապետք (6), Գրիգոր ոսկերիչ (7) վարդան (ձեռգ. Հէս-սի), իսկ ծաղկողք են՝ Վասիլ (1), Յովհաննէս ոմն եւ Արարհամ վարդապետ, Մկրտիչ արքեպիսկոպոս եւ Սարգիս Չափաւանցի (6), եւ Սահակ Վանեցի (ձեռգ. Հէսի):

Վերջինեւլ գրիչք գրած են այն ձեռագիրներն հետեւեւլ քաղաքաց մէջ՝ Ս. Ռւստոս Գոնեբոյ (1), Սալերնո (Salerno հար. Իտալ.) (3), Վ. Պոլիս (4), Հոմո (5), Ռւստոս Մեծոփայ (6), Վարշա (7), եւ երկիր Մոկաց որ կոչի Սուրս (ձեռգ. Հէսի). միւսները կը մնան անծանօթ:

Մինչեւ որ այս 21 ձեռագիրք Միւնխէնի արքունի մատենադարանը հասան, այլեւայլ տե-րանց ձեռքէն անցած են: Այս տեարք յիշեալ ձեռագրաց՝ եղած են հետեւեւլք. Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս, իշխան Պարոն Սմբատ, Սիր Աւ-շին, ազգեկանք սորա, Ս. Բարսեղ եկեղեցին ի Նիւրոս (թ. 1). Յովհաննէս ոմն (2), 7. Գրիգոր միայնակեաց (3), Մեղքոն սարկաւազ (4), Վիս-մանշատ (3, 5, 6) Ներսէս կրօնաւոր (6) Գրի-գոր ոսկերիչ (7). Յովհաննէս եպիսկոպոս (8). Քաղարմիր (9—20). Յովհ. Վ. Զօհրայ (10—16), Գեորգ Տէր-Յովհաննէսեան (14). Լուրսէ (19, 20) Տէր Ղազար (21), Տէր Մեսրոպ (ձե-ռագ. Հէսի):

Միւնխէնի մատենադարանի հայ ձեռագրաց երեք հատին վրայ՝ (թ. 1, 6, 8) գեղարուեստա-կան տեսակիտէ գրեց առջին անգամ 1866ին Տր. Յովսէփ Սիկհարդ¹: Այնուհետեւ Միւն-խէնի Արքունի մատենադարանին ձեռագրաց ընդհանուր ցուցակին մէջ՝ 1875ին Բեդերման առաջին քսան հայ ձեռագրաց գերմաներէն ցուցակը հրատարակեց²: Ասոնց կը յաջորդէ մեր մանրամասն ցուցակը:

¹ Dr. Joachim Sighart, Armenische Miniaturen: Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, Jahrg. 1866, 11, Sitzung vom 22. Dez. 1866, S. 355—361.

² Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis, Tomi primi Pars quarta, Monachii MDCCCLXXXV (1875) p. 180—129: Armenische Handschriften, beschrieben von Herrn Prof. Dr. J. H. Petermann in Berlin.

1.

ԱՌԵՏԱՐԱՆ

Cod. Arm. I. — 21է = 1278.

ՅՈՂԴԹԹԸ 304, էջք 582: — ՄԵԾՈՒԹԻՆՆ 18x12-8սմ.: — ԳՐՈՒԹԻՆԻՆ ԵՐԿԻՍԻՆ. Եւրաքանչիւր¹ 12-5x3-5սմ.: — ՏՈՂԸ 19: — ՆԻՒԹԹ, մազաւաթ սպի-տակ եւ փայլուն: — ՎԱԶՄ ԿՐԵ ԳՐԵԾ, փայտեայ, կար-միր կաշի, ոսկեգոծ՝ ինչպէս նաեւ կտորքք: — ՎԵՆԳԱ-ՄԱՆԸ մարութ. շատ քիչ տեղ միայն մանրամասնք եւ թերթերու վարի մասը վնասուած: — ԳԻՐ ԵՐՈՂԳԻՐ մանր կանխաւոր, տեղ ունի գրեւ վրիպակներ, օտար ձեղքերէ յիշատակազրութիւններ: — ԽՈՐԱՅԻՐԸ, ՎԵՐՆԱԳԻՐԸ եւ ՍԿՋԻՆԱՅՆԻԸ երկնազոյն կամ ոսկի (մարդագիր, կենդանագիր թունագիր, հանդուցագիր: — ԼՈՒՍԱՆՑԱՅԻՆԱՐԻԸ 206 ատ շքեղ (ոսկի, կապոյտ, կարմիր, դեղին, սպիտակ) մանրամասնք: — ԽՈՐԱՆ-ՆԱԶԱՐԻԸ 4 հատ շքեղ, այն է՝ Թղ. 14ա, 102ա, 155ա, 238ա: — ՊԱՏԿԻՐ ԵՐԵ ՄԵՏԱՐԱՆՆԱՅԻՆ, Թղ. 13բ, 101բ, 154բ, 237բ (երկնազոյն եւ ոսկի) շատ յաճող. ասոնց ինչպէս եւ առ հասարակ մանրամասնքն արաքական-մարտնամանակն նկարագիր ունին: — ԴԱՅԱՐԿ Թղ. 1. 2ա, 7բ, 10ա — 13ա, 295բ, 296բ, 297ա, 298բ 299ա, 300ա—304բ: — ԺԱՄԱՆԱՅ ԺԱՅԻՆ, գրութեան եւ կազմի Ժիւ: — 1278: — ԳԻՐԾ Յովհաննէս Արաք-եղարք Արքեպիսկոպոս տուր Ուեստի Գոնեբոյ: — ԺԱՅԻՐ, ՎԱՅԻԸ կամ Բարսեղ: — ՎԱԶՄՈՂ, Առաքել Հասարակեց: — ՏԵՂԻ գրութեան անշուշտ Ս. Անան Պոնեթոյ (Կիլիկիա): — ՏԵՐ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս, իշխան Պարոն Սմբատ. յետոյ Կեղեցիկ Սիր Աւշին, ազգականք սորա, Ս. Բարսեղ եկեղեցին ի Նիւրոս: — ԵՐԵՄԱՅԱՆԳՐՈՒԹԻՆԻԸ Թղ. 8ա, 100բ, 101ա, 152ա, 153ա, 154բ, 237ա, 293բ, 294ա, 295ա, 297ա, 298բ: — ՏԵՂԻՎՈՒԹԻՆԻԸ կան ի յիշատարանս: Գրա-տան ձեռագրաց գերմաներէն ցուցակը կազմող թէ այս եւ թէ յաջորդ ձեռագրաց գրուած էշերուն թուա-համար գրած է, բայց ոչ ղատարներուն, ուստի մեզի համար անգործնական է:

* Մատենա եւ Աւերդան:

1. Եւսեբի Կարպիանոսի եւ թղ. 2բ—3ա: 3բ—7ա Կանեան: Ասոնց վրայ կամարաւորքք էին, թէ եւ ան թողուած է:

2. Գրեպարգութիւն Մատթէի թղ. 8ա—9բ. սակէ ետեւ Համանայնութիւն. եւ թղ. 10ա Նախագրութիւն (Համանոս) Մատթէի: Աւետա-րան ըստ Մատթէի թղ. 14ա—99բ:

3. Գրեպարգութիւն Մարտիր թղ. 101ա: Նախագրութիւն չիք, վրան զի անշէ մնացած եւ Գրեպարգութեան շարունակութիւնը Մարտիր պատկերին ձախ երեքը գրուած է: Աւետարան ըստ Մարտիր, 102ա—152բ:

4. Գրեպարգութիւն Ղուկասոս, թղ. 152բ — 153բ: Նախագրութիւն (Համանոս) Ղուկասոս թղ. 153բ—154ա: Աւետարան ըստ Ղուկասոս 155ա—237ա:

5. Գրեպարգութիւն Յովհաննէս 237ա: Նախագրութիւն չիստ թողուած առ ի չըյէ տեղոյ: Ասիկ եւ Մարկոսի Գրեպարգութիւնէն կ'երեւայ՝ որ պատկերներն նախ նկարուած են: Աւետարան ըստ Յովհաննէս 238ա—294ա:

¹ Այս խորանագրոյն գրեթէ մէկ քառորդ տեղի մէջուած ցեղատիպ նմանահատիքները յօգուածին սկզբը գրած ենք հանգիստ սղեղապարհ:

ԹԻՇԱՏԱԿՐԻՆԻՍԻՆԻՔ 1. Թ.Պ. 8 ա. Մասնէն զիւսկարգով թանցք տակ՝ օտար ձեռքէ։ «Չկարգ հա. մարդոց կանայք գրով ի գլխի աստ գտցես» և ար. զեմարք կանանչ թանցքով մարդը մասնին մէջ այս ձեռքէ նշանակուած են գլուխը։

2. Թ.Պ. 9 ք. Մասնին զրէն մանրագիր. «Եր. ջանկարդ պարու հայտն՝ յիշել զերկին ոգիս ի բարին քրիստոս զԵՅՈՒ, եպիսկոպոս, և զԵՆՈՒՅԻ իմ և Աստուած զձեզ յիշեցէ»։

3. Թ.Պ. 100 ք. Մասնին զրէն մանրագիր. «Բագմամեղ և դատապարտ ոգւյ գրողին սորա և ստացողին յոյսանէս եպիսկոպոսի թողութիւն ինքեցեք ի քրիստոս տեսողք սորոց»։

4. Թ.Պ. 101 ա. Օտար գրէն. «Եռաւիկայ գլխի աստ կանայք գրով գին զթիւ մասնաց»։

5. Թ.Պ. 152 ա. Մասնին զրէն, մանրագիր. «Չէրկին ոգիս զԵՅՈՒ. եպ. զարեւոյրայ հայոց, զԵրդ սորա և զստացող՝ որք ժառանգէք զա կամ գաղափարէ՛ք յիշեցէ զԵՆՈՒՅԻ մեր և զԵԻՍԱ. զմանն միաբ. հանդերձ. զի յոյժ տաժանիմ՝ յուզղին գիւս. և զձեզ աւր յիշեցէ, ամէն»։

Այս «ամէն» բառն ետեւ ինչպէս նաեւ Թ.Պ. 294 ա և 299 ք յիշատակութիւններն ետեւ մեծագիր մէ կայ. Եթզճաննու Արեգիկոպոսի ձեռն. զար կարելի է թերեւս «Աճօ» կարգաւ, որ զԵրդորդին կարելի է անկարելի։

6. Թ.Պ. 153 ա. Օտար գրէ՛ «Ի Ղուկասու գլուխ, կանայք գրով անցա զստա եզեալ թիւս»։

7. Թ.Պ. 154 ք. Մասնին զրէն, մանրագիր. «Չյո՛ւ. եպ. յիշեցէ ի քրիստոս»։

8. Թ.Պ. 237 ա. Օտար գրէ՛ «Չաստանաւ կարմիրդեղ թիւս»՝ յառաիկայ գլխին կանայք գտցես»։

9. Թ.Պ. 293 ք. Մասնին զրէն, մանրագիր. «Չոր գտանէ ի լուսանցն աչք և եւ ոչ պակաս. բայց յ. սեղի»։

10. Թ.Պ. 294 ա. Մասնին զրէն մանրագիր. «Եղիւցիս ոգս յո՛ւ. եպի. և իմոցն թողութիւն ինքեցեք ի քրիստոս. զի յոյժ տաժանեցա յուզղին գիւս»։

11. Գլխաւոր յիշատակութիւն. Թ.Պ. 295 ա. Օտար բայց ժամանակակից զրէն, այն է՝ Վասիլ ծաղիղէ, թերեւս Եթզճաննու Արեգիկոպոսի մահուանն ետեւ գրուած, մեծ բոլորգիր. «Հնորհիւ տեսան և ողորմութեամբ, կասարեցաւ սուրբ աւետարանս, ի յընդիւր աւրինակի, ի վայելուալ աստուածաբան իշխանին պր. մաքառա. որոյ հանգուցեալ և բարեպաշտ իշխանին պր. կոստա. և հանգուցեալ մարն իւրոյ տակին շահանդիւսին, և հանգուցեալ եղարցն, պր. բակուրմո, և պր. կոստանդ. Գրեցաւ սուրբ աւետարանս, ձեռամբ սուրբ և ընդառալ աստուածահամարդ արքեպիսկոպոսին սուրբ ուխտին զանբոյն տէր յոյսանէսի որդի աստուածաբան և բարեպաշտ իշխանայ իշխանին հանգուցեալ ի քրիստոս պր. կոստանդեալ. . . Գրեցաւ սայ ի հայրապետութիւն տեսան յակոբայ, . . . Գրեցաւ ի մեծ թուակ. . . հայոց 211 (= 1278)։ Արդ որ ընթեանոյք կամ աւրինակէք, յիշեցիք զմեզ և զԵՆՈՒՅԻ և զԵրդարան մեր, որում քրիստոս միայն հաւ.

րիւրամարտիկ, ձեզ ողորմեցի, որում աւրհնեալ յաւանան ամէն, և զիս զբազմամեզ վաս. զիտին գրիշ ուր ծաղիցիք զսուրբ աւետարանս յիշեցիք ի քրիստոս ամէն»։

12. Թ.Պ. 296 ք. «Նոր գրէն. «Քրիստոս» աստուած քո սուրբ ծնաւորք բարեխառութեամբ ողորմեայ սիր աւանին հոգւոյն պաղլոյնք որ ստացաւ զսուրբ մ աւետարան քրիստոսի ի ման հոգւոյ իւրոյ և ի յիշատակ իւր և ծնաւոյց իւրոյ և որդեկաց իւրոյ թուրոսի և վասկայ և երկր դասերաց իւրոց և ամուս. նոյն իւրոյ ապցիւ։ Եկերս անցեալ աղաւթիք զհանդիպալ պաղլոյնք այսմ՝ սուրբ աւետարան և զվայելուող մեղաց թողութիւն հայեցեցէ յաստուծոյ սիր աւանին վասն զի հանգիպեցաւ կոյուսն սորա ի վերաւաս ի յի. գիւրտոս ի ցալն մեծ խանին խաղանին և իւր աւելչ. յետմեջքն գնեցին զսուրբ աւետարան քրիստոսի ի յիւ հոգւոյ մասնին ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և ծնաւ. զայց իւրոց մեղաց թողութիւն հայեցեցէ յաստուծոյ յորոց ընդ միայն հարեւրապատիկ քրիստոսն ձեզ հաստուցէ։ Արդ եղեւ տուրեւառութիւն սուրբ աւետարանին ի մեծ թվիւ 211 (= 1292)։ Եւ . . . ի կրաւնաւորութեան յոյսանէսի, և ի հայրապետութեան գրիգորի հայոց հրատարակի»։

13. Թ.Պ. 297 ա. «Նորագին գրէն. «Քրիստոս աստուած քո սուրբ ծննդին բարեխառութեամբ ողորմեայ վարդապետ որդոյ պրն. սպիկան և ծննդաց իւրոց և ամանայն զարմից և քաւրն իւրոյ տիկին թիթիանէ, Չի պարգեւեցին զաւետարան սուրբ աստուածածնին սուրբ բարեպաշտ եկեղեցւոյն յիշատակ, որ է ի կիլիկոս» բարեպաշտ լուրն քրիստոս և պարգեւիւն ամանայն արաբածոց պարգեւէ իւրեանց զերկին զարգաւորութիւն և ամանայն հաւատարմեց ի քրիստոս. և նմայ վառք լաւիտեան ամէն։ Եայտն ժամանակի պարգեւեցաւ սուրբ աւետարան ի թվայրերութեան հայոց ԹՃԺԻ (= 1468) ամի, Չգրող յիշատակարանին (յոյսեւ իս Բնափէր Դ, յոր Էւ Իւրգամ Մարտիրոս) յիշեցիք ի քրիստոս»։

14. Թ.Պ. 299 ք. Հին՝ կրեւնայ մասնին զրէն, «Ո՛հ զմեղաբ. դատապարտեալ կազմող սորա զառաքել. հնազանդեց, և զԵՆԱԳՆԻ իմ և զհարապատն իմ. հանդերձ ծննդաւորք՝ և ամանայն զարմիք, և զուսուցիցին իմ զարմիք քա՛հ. զհանգուցեալն ի քրիստոս, աղաւթմ յիշել ի տէր։ Ի թվ. 211. կազմեցաւ սայ ր»։

15. Թ.Պ. 299 ք. Բոլորովն Նորագին գրէն. «Ո՛հ զմեղաբ. ներկեալ անձ գրիգոր աղաւթմ զձեզ յիշել ի տէր և աստուած զձեզ յիշել ամէն»։

Գլխանոց գիւղն և Ուխտն է ի Սիւրիկա, մեր ի Ուստանդնոյ, ուր ծնաւ և ապա առաւ Նորդ եղած է Եթզճաննու (Էթիմայ Ա.) Արքայ. եղբայրն († 1289)։ Եթզճաննու ուրիշ շատ ձեռագրիւրն սայ գրած է զԵՆԱԳՆԻ և որոյնմ ծաղիղ զմիայն մեզ հայտն է նոյն. Չկապերու զաղկոյլ Ստիկին կամ Բարսեղ Նոյն անդ կ'ընդունայ, որ Եթզճաննու ուրիշ գրութեանց մէջ ալ մասն ածին, (Համայն Արիւսն Այսորա, 1890, էջ 144—147, 533—4)։ Աւետարանին գիրք ճշկն Նոյն է Արիւսին (անդ. էջ 145) նմանահասութեամբ յառաջ երեւած՝ Եթզճաննու. ուրիշ մեկ գրուածին հետ։

1 Ինչ ինչ բառեր կամաւ. զանց կ'առնուիք։

2.

ԺՈՂՈՎԱՅՈՒՅՔ

Cod. Arm. II. — Ժ. Դ. 1601 է ետևս .

ԹՈՂԻԹԹ 249, էջ 471: — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ 17-8X13-8սմ.: — ԳՐՈՒԹԻՒՆ ԹՊ. 4ս — 15բ, 34բ — 249թ միասին 15-3X12սմ. իսկ ԹՊ. 16ս — 34ս երկուսն 15 X 5-5սմ.: — ՏՈՂԹ 22: — ՆԻԹ, ԹՈՂԹ 1 — 58 և 91—249 կոշտ եւ անշարժ. իսկ ԹՊ. 59—90 փայտյն ամուր: — ՎԱՋՄ կիսակաշի՝ ԹՈՂԱՍՊԱՍ ԽԱՆԱՅԱՐԱՍ: — ՀԱՆԳԱՄԱՆԸ ԼԱՎ: — ԳԻՐ ՆՈՒՐԱՐԻՔ տեղի և անկանոն: — ԽՈՐՈՒՄԻՔ, ՍԿՅՐԱՍԻՔ տեղ տեղ կարծրաւ: — ԴԱՍԱՐԿ ԹՊ. 1—3բ, 56բ—58բ, 92ս, 109ս—110բ, 145բ—149բ: — ԺԱՄԱՆԱԿ, ԳՐԻԶ, ՏԵՂԻ անյայտ: — ՏԵՐ, ՎԵՐՆԻՍ անգամ Տ. J. Johannes 1739 ին: — ՅԻՇԱՅԱՍԻՔԻՆԻՔԻՆԸ ԺՊ: — ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆԸ ԹՊ. 4ս Bibl. Ell. S. J. Johanni in pibus (?) 1739. ԹՊ. 39ս “Տճն մարմոյ և արեան. քաղաքացիք թրով Թուֆանով թափուր ելանն.” “Ջվնդի (venite) եսն ասնն եւ ի ֆառա (Parceat, Pfarret, ժողովրդապետական) եկեղեցին նաւազն.”

Ստեփանն է Ժողովարդ յորում կան՝

1. Թ. 4ս — 15բ: “Բացալայտութիւն իսկականին ճշմարտութեան ստիկ խառնման չորս ընդ գինւոյ ի սրբազնութեան պատարագի առ եղբայր մեր վաճառականն Հայկազնի ճշմարտաւեր եւ բարեպաշտ: Յաւանքն Ովջանին վարդապետէ Համաօտակի վերաբաղեցնալ եւ շարադրեցնալ առ ի գիրական ըմբռնում տեղեաց.” Կր սկիբ՝ “Եստան Հօրդ եւն. “Արք եղբայրք տաճմն Հայկականի եւ որք ի ձեզ երկինքսք առեալն լուսոյց զանն իմ.” Գրողն է կաթողիկոսայ. կը վերջապէս “Իսկ մեք փառաւորեցուքն սուրբ գրիգոր լուսաւորչն առաջ.”

* 2. Թ. 16ս — 34ս: “Պատմութիւն Հայոց: Արդ գինի Համբարձման Տեառն մերոյ յիսուսի քրիստոսի յերկինս.”

Ի պատմութիւն դարձի Արգարու, (Թուրք Արգարու) Տրչապայ, երթ սորա ընդ Ս. Գրիգորի ի Համս:

* 3. Թ. 34բ — 45ս: “Տումար Գրիգորեանն սուրբ փափն Յաւիտեականս.”

* 4. Թ. 45բ — 55ս: “Վասն մկրտութեան. Երթում քրիստոնէս առնեն.”

* 5. Թ. 59ս — 91բ: — “Եղապարհ երկնային շարժական. Նուստա յոյնէ: “Վեռնայն դր որ է ծնունդ. . . . Ըրտ որում եւ ես նուստա յոյնէն երկնային աշակերտ Հագեղից Տօրն եւ սուր վարդապետին վարդանաւ. ապաքար սուրբ զրոյ բանի թվին 21Գ. — (1284) պատահեաց դալ ի կողմանս առաւուսապահ թաղաւորութեան աշխարհէն վրայ ի Հռչակօր եւ ի մեծ մարգարացալս ի տփիխ, փայտակարան կողեցեալ ի գիրս պատմալաց. . . .

* 6. Թ. 61ս: “Եղապարհ երկն. թ է քանի են երկինք եւ որպէս իմաստութեամբ յաղալոյց եղեն յաստուծոյ.”

* 7. Թ. 61ս: “Եղապարհ կակարդ. երկինք եւ շրջադարձութեան նորայ, թ է որպէս է.”

* 8. Թ. 62բ: “Վասն ծովս եւ ամենայն լուսոյ.”

* 9. Թ. 66ս: “Եղապարհ շրտ եղանակաց տարւոյ.”

* 10. Թ. 67բ: “Վասն Ի Գոտեաց.”

* 11. Թ. 68ս: “Եղապարհ օղոյն որ է հողմն որ ասի քամի.”

* 12. Թ. 69ս: “Եղապարհ ձինի եւ անձրեւ.”

* 13. Թ. 70ս: “Եղապարհ կապու. թեան.”

* 14. Թ. 80բ: “Եղապարհ մարգոյ կապու. թեան ամենայն անդամոց.”

* 15. Թ. 92բ — 108բ: “Կանաչն զամենայն ներջնեայն ուղարկել առ ի Բրիտանոյ.”

* 16. Թ. 111ս — 123ս: “Տարեցոյց եւ տա. նուտերոյց ամենայն պատահարաց.”

* 17. Թ. 124ս — 136ս: “Գիրք արարածոց աշխարհի: Ի սկզբնէ արար Աստուած զարեւած օրէն օրինակութեամբ.”

* 18. Թ. 136բ — 137բ: “Եւս գիտութիւն լինիցի ծննդոց նախահարցն: Առամս մինչեւ ցնոյ Ժա.”

* 19. Թ. 138բ — 145ս: “Այս են ամենայն անօրինականք տեսան. . . . քրիստոսի ի սուրբ եւ աստուածաբանի մարգարեացս յեմ.”

11. Կողմն իրայ. “Աստի իմանամ զգալութիւն ըզմարտութիւն եւ զանմտութիւն մարգարեան. . . .

Աս ի չորս յիշատակարանի կարելի չէ այս գրքով թեան վրայ մանրամասն անգիրութիւն ու. նման: Բազմապատկանէն թերեւ կարելի է հետեւեցնել թէ գրին ըլլայ Յովհաննէս Հովդ որ Ժ. Գրողն կիսէ ետեւ այս կարգի ուրիշ տարակազութիւններ ըսած է, եւ կամ Կարո Նանս մկր: Գրող թեան տեղը կերեալ իւրացալ եւ աւելի խալիս, վասն զի գրող թեան առաջին մասն Հայ Էմբաւալաց կուգրուի, եւ վերջին յեալ Տեղեկութեանց միջ խալիս եկեղեցին կակնարկուի:

3.

ԺՈՂՈՎԱՅՈՒՅՔ

Cod. Arm. III. — 21բ = 1283.

ԹՈՂԻԹԹ 287, էջ 562: — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ 15-4X11-5սմ.: — ԳՐՈՒԹԻՒՆ 13-5X9սմ. միասին: ՏՈՂԹ 15: — ՆԻԹ ԹՈՂԹ կողազարն ամուր եւ կոշտ: — ՎԱՋՄ փայտայ, կաշեպատ, սպիտակ լատիկ չին զոցո կազմով վրան երազակաւն պատկերներ զոշմուած արձանազրութեամբ: — ՀԱՆԳԱՄԱՆԸ մարդր, տեղ տեղ ցնցակն եւ ընշալ: — ԳՐԻ կոշտ անկանոն եւ տեղի քողարդ: — ԼՈՒՍԱՆԱՍԻՔԻՆԸ քանի մը տեղ թողրովն կոշտ կարմրագոծով. նոյնպէս սկզբան խորմնԱՋԱՐԻՆ: — ԴԱՍԱՐԿ ԹՊ. 1ս — 3բ, 285ս — 287բ: — ԺԱՄԱՆԱԿ ՁԼԲ = 1283: — ԳՐԻԶ Ե ՏԵՐ Գրիգոր միջանկապ: — ՏԵՂԻ “Ի Սարգիս ընդ հովանաւ սուրբ մաթիոն առաքելոյ ի Տոնս Հայոց.” — ՅԻՇԱՅԱՍԻՔԻՆԻՔԻՆԸ քաղաքմի. ԹՊ. 9, 43, 53, 66, 83, 95, 100, 104, 134, 148, 188, 191, 195, 254, 271, եւ 282ս — 284ս: — ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆԸ կողմն կանակը Թաւապով գրուած Arm., Lectiones Beceale, in gundum (?) Armen. կողմն վրայ՝ Lectiones ecclesiasticas Armenor. ԹՊ. 4ս վարդ Jo. Alb. Widmestadji. ԹՊ. 148ս կեղերը քանի մը յունագիր աղաւաղ քաղ: Վեռնի

կողին ներքին երեսը կայ տպագիր զինանշան մը՝ այս արձանագրութեամբ՝ Ex Electoral Bibliotheca Sereniss.^{ma} Vtriusq; Bavariae Ducum. Այս նշանն կպցուած է ուրիշ նշանի մը վրայ, որ տակէն կ'երևայ:

Մասեանն է Ժաշվաշոյ: Կը բովանդակէ՝

* 1. Թշ. 4ա—9ա: «(Բա)ճը եւ կատարունն սուրբ Հարցն: Եղբայր ոմն էհարց ցարբայ անտանիստ եւ ասէ...»

* 2. Թշ. 9բ—11բ: «Ասաց արբայ անտանիստ ասաջի աշաց...»

* 3. Թշ. 12ա—16ա: «Ասան ժաշկայաւ թեան ոչ միայն ի կերակրաց ոչ եւ յամենայնէ...»

* 4. Թշ. 16ա—22բ: «Խորապ ազգաակարց վասն զգուշութիւն ի պահելութենէ...»

5. Թշ. 23ա—28բ: «Աշաւթը սուրբ զրի- զորայ: Աշաւթմ զրիւնս փրկիչ աշխարհի...»

6. Թշ. 27բ—37ա: «Տեառն եփրեմի ասա- ցեալ յաղագս արաղախութեան եւ զղծման...»

7. Թշ. 37ա—43ա: «Աշաւթը նորին ասա- ցեալ: Եւ գիտեմ տեր զի...»

8. Թշ. 43ա—53ա: «Աշաւթը Միխիթարայ սուրբ վարդապետի զոչ կոչեցաւ: Հաստատմ յա- մենասուրբ երբորգութիւնդ...»

9. Թշ. 53ա—66ա: «Երբ տարհնութեան հոգւոյ արթնաց եւ ժաղկանք մարտը մտաց: Աւրհ- նեալ է ամենասուրբ երբորգութիւն...»

10. Թշ. 66ա—74բ: «Աշաւթը եփրեմի աս- ացեալ: Աստուած անսկիզբն, Աստուած անճառ...»

11. Թշ. 74բ—83բ: «Նորին, Տեա Տէր զտա- ռապետն իմ...»

12. Թշ. 83բ—104բ: «Խոստովանութիւն հաստացեալ ուղղափառաց: Քրիստոս որդի տա- րուելոյ արարիչ եւ տեր...»

13. Թշ. 105ա—114բ: «Սրբոյն Անանիոյի ասացեալ վասն համբերութեան: Արգ յորժամ մարցն շնորհս առնու յատուծոյ...»

14. Թշ. 115ա—124բ: «Նորին վասն խո- նարհոյութեան»

15. Թշ. 124բ—133բ: «Նորին վասն խո- հրդոց ոգւշահ: Նախ եւ ասաջին քան զամենայն...»

16. Թշ. 133բ—148ա: «Աշաւթը պաղա- տանաց Անաստաս քահանայ ասացեալ: Տէր իմ Յիսուս Քրիստոս որդի Աստուծոյ...»

17. Թշ. 148ա—180ա: «Ապրե եւ ճգնու- թիւն սուրբ Հարցն: Եղբայր ոմն ճգնաւդ եկն յո- տարութիւն»

18. Թշ. 180ա—188բ: «Ճառ արբա Մով- սիսի վասն սխալութեան: Եթէ որ աղց յաշէ՝»

19. Թշ. 189ա—191բ: «Ի թղծման Մով- սիսի միայնակեցի որ առ Ամեն բան խրատու:»

20. Թշ. 191ա—195ա: «Խոսք Եպիփրեայ միայնակեցի: Ասէ ծերն:»

21. Թշ. 195ա—197բ: «Բանք ամբարտա- ղեան: Ի մեծ զարուհն զքրիստոսի:»

22. Թշ. 197բ—202բ: «Նարա վասն աղաւ- թից, Ձինչ եւ թն անգամ աւրհնեալն:»

23. Թշ. 202բ—203ա: «Կիւրղի եպիսկո- պոսի: Երկնիմ ի մահուանէ:»

24. Թշ. 203ա—253բ: «Ողբը սուրբ Հարցն ասացեալ. վայ քեզ անն իմ:»

25. Թշ. 253բ—271բ: «Տեառն յոհաննու ոսկերեանի յաղագս հանդերձեալ գաղափարներն: Պարտասպան եմք:»

26. Թշ. 271բ—282ա: «Թարագս պատմու- ճանին տեառն: Ոգոտոտ թագաւորեաց:»

ՅԵՆԱՅԱԿԱՆԳՐՈՒԹԻՒՆԻՔ Բաշմթիւն. եւ ամբողջ գործոյն մէջ, ինչպէս թուղթ Գ, 43, 53, 66, 83, 95, 100, 104, 134, 148, 188, 191, 195, 254, 271, 282: Թառաշ կը բերնէ միայն հետեւեալ երեքն, միւսներն ստոյգ նման կրկնութիւններ են:

1. Թշ. 148. «Տէր տառուած շնորհս այժմ եւ ի հանդերձ(ե)լումն միայն թողութիւն ստացողին սարս եւ որ զամեն յիշմարից եւ գրիգորն միայնակեց որ զրեաց յիւ ինչոց զայս զրոց...»

2. Թշ. 254. «Տէր յիսուս ողորմես ստացողին զրի- զորին միայնակեցի եւ ծնողացն նորա վարդի եւ մաւր կառաւրի եւ քաւ իմ վանանի եւ գառնին եւ ամենայն ննջեցեալ իմ:»

3. Գլխաւոր յիշմարտութիւն զրին: Թշ. 283ա 284ա.

«Փառք եւանձնեա տերութեն... Գրեցաւ տառուած ծայհաց ուրբ Հարց մեր ուրբ կուռնաւորացն խոյրաւ տեսել եւ անյարմար գծիւ մեռաբ ամենամեղ եւ անպի- տան զրոզի գրիգորի ի յաղաքինի Փռանկաց ի ասլիւնն ընդ հովանեա ուրբ մաթեոսի առաքելացն մաթեոսի ի տառն Հարց առ գրանս սրբոյ կղմի. յամբ յո- բուսմ էր թուականն Հարց 21բ (= 1283): Արգ ա- զաւթմ չլինել միայնակ խոյրութեան եւ անյարմար- ութեան գրին, զի արուեստաւոր սչ էի. բայց կարի ինտա բանի գրեցի յեղծորի եւ լաւ տարկանի: Արգ զրեցաւ սա ի խոհարց Հոգի որ եւ վասն սիրնի զրի- տասի յանն տեսալ զաւտարութիւն եւ զպանդխտու- թիւն որ եւ ընդ ոյլ բաղաւթ բարեգործութիւնան սաս- յաւ եւ զայս զեղեցիկ կտակ ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ամենայն ընտանեաց իւրոց կենդանեաց եւ մահուց, որ զանկեղ յամենայն փորձութիւն յերեւելեաց եւ յա- ներեւութից քարեխաւսութեամբ եւ սուրբ առաքելացն եւ ամենայն սրբոց: Արգ եւ անարժան ծառայս զրի- տասի գրիգոր միակեցի ստացալ հսոգելեցեալ արցն սրբոց եւ յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ ննջեցեալ իմոյ եւ ետու գրել զառ ի հալալ արքանաց իմոց: Արգ յերկիր ան- կեալ ազալեմ զամենեւեան ողհհհ զաղափարաւոր սրբ կարգայեւ եւ աւարիք ի սմանէ կամ զաղափար առ- նուց յիշմարից ի սուրբ եւ ի մարդափալ յաղաւթն մեր զաղափարի գրիգոր եւ զայլոն իմ վարդ եւ զայլոն իմ եւ զերթորս զկենդանին եւ զանգուցեալ եւ զքրիստոս եւ զամենայն ընտանիս իմ եւ զսիրելի, զի ի մեռն արժանաւոր ապաւթից մեղոց ընկալուոց մեռն եւ բաժնի ընդ սուրբս ամենայն ի զքրիստոսմ աստուծոյ մերոյ յոյճել աւարն յաղաքայի յորժամ բանք սպառն եւ զորք թագաւորեն: Յիշ- ման արժանի արարեւ եւ զանախան զրոզս սրբոյ գրի- գոր եւ որ զմեզ յիշեն սրտ մտաւց յիշեցեւ զքրիստոս զնոսա իւր աստառ ողորմութեամբ եւ երկնից արեւ- ութութիւն արժանի լինի եւ ինքն աւրհնեալ յաւի- տեան ամեն:»

Սալերնո եւ Սալերնոյ (Salerno) հարաւային իտալիոյ: Այս յիշատակարանն կը տեսնուի որ Հայք արդէն 1288ին այս տեղ վաճը ունէին, այն է «Տուրք Հայք» (կամ «Հայտուն» ինչ-

դէս կը կուտէ Բիզպէյ Ս. Անտոնի վանքը ղիկն. նայի կայսրին. գրասան թ. 1 Հայ ձեռագրերն մէջ, ա. Հ—Կդրէ 1891 էջ 14) Մատենան Աւաբեղայն նուիրեալ:

4.

ՔՈՒՂԹԵ ԳՐ. ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ

Cod. Arm. IV. — ՌՄԻ — 1791:

ՌՈՒԿԹԵ 337, էջը 259: — ՄԾԺՈՒԹԻՈՒՆ 16:2X 10:8սմ.: — ԳՐՈՒԹԻՈՒՆ 12X 7:6սմ. միասին: Միայն թղ. 127բ—132ա երկսին 12X3:7սմ.: — ՏՐՈՒԹ 26: — ՆԻԻԹ ամուր եւ անարթ: — ԿԱՍՊ Կաշեկազմ միջը գունդ: — ՀԱՆԳԱՄԱՆԵ մարտը, թուղթը թանաքը ծծած: — ԳԻՐ Նտորգիր կանոնադր: — ԼՈՒՄԱՆԵՑ կարմրագուն: — ԱՅՐԱՆԳԻՆԻԸ եւ ՄԱՅՐԱՆԳԻՆԻԸ կարմիր: ԴԱՄԱՐԱ Թղ. 1ա—3բ, 132բ—137բ: — ԺԱՄԱՆԱԿ ՌՄԻ: — 1791: — ԳԻՂԻԸ եւ ՏՐԼ Մեքրոն սարկաւազ: — ՏՈՂԻ Կ.Պուլիս: — ՏՐԵՍԱՆ-ԿԱՐՈՒԹԻՈՒՆԸ Թղ. 127ա:

Մատենան եւ Թաւրիս Գրէթիքի Մ—Էրտարին: Թղ. 3ա, ձակաւ մտնենին: «Գրիգորի Մադիստարսի քաջ Պուստիկոսի եւ ներհան Սոփեստոսի բանաստար եւ սքանչելահայ թղթից օրինակ զորս ի խորմ բանեղիտաց եւ զպլլը յողջնէ Տիր սիրեկեաց, հիւսեցեալ ի յոճ հռետորական: Եղև օրինակեցեալ յամ տեսան 1790 Գրեթ. դ. ձեռամբ շնչին մեքրոն զպրի, եւ եմ սարկաւազի:»

* 1. Թղ. 3բ—13բ: «Պատասխանի թղթից լոյս ձգեալ ուղիկոսն Ասորաց ի Ժամանակն յորժամ էր դուքս ի Վապուրական եւ ի Տարս: Չկին բառնայն զՄանիքեցիս յաշխարհէն Եւանջ: Եւ ի Թուղթից մնացեալս նոցա կործանեալ աղբն շուստ առ կաթնուղիկոսն Ասորաց ի քաղաքն Ամիթ: Չի թերեւ խաբէութեամբ հասանեցուցեն զնա: Ձար նորա գրեալ թուղթ ի Գրիգոր Մագիստարոն ՅԱՐԱԿԱՆԻՆ: Եւ այս եւ պատասխանին: Երաւեալ ծայրացեալ:»

2. Թղ. 14ա—16բ: «Պատասխանի թղթիցն թուղթեաց մնացելոցն ի նորոց մանիքեցւոց թնդրեցեացն: Որք եկեալ էին առ կաթնուղիկոսն Ասորաց եւ կամէին խաբել զնա: Գողացեալք ի գալլէն Սմբատայ:»

3. Թղ. 16բ—17բ: «Բան իմաստասիրական զոր ասացեալ է Մեծի փիլիսոփային Գրիգորի Մադիստարսի Պաշխատանք յիւր տեսն: Գամբարական գեղանամ, յահայեալ քեզ:»

4. Թղ. 17բ—18բ: «Ան հոգեւոր տէրն Պեարոն Հայոց կաթնուղիկոսն ի Ժամանակն յորժմ ի կապալացի իւրոց վերապն յաշխարհաց յամուրի խեղբեալ ի Գրիգորէ գգիր սորոյն եւրեմի Հաւատաց զոր ընթեմնոր մինչ ի բանտին էր թեպէտ եւ ըստ գեղեցիկ խնդրի քաւ:»

5. Թղ. 18բ—20ա: «Ան սրգիս Աշտի պատասխանի մինչ զՏօրէն իւր գրեալ կեղերկական: Եւ բնասորեալ էմ ի խրատասուէ:»

6. Թղ. 20ա—38բ: «Ան Աբրահամ ամիրայն վասն հաւատոց Գրիգորեայ որդւոյ Վասակայ ասացեալ: Զբողոստ զսեպնում:»

7. Թղ. 38բ—39բ: «Պատասխանի թղթից ունեմ կրեւասորի. զոր գրեալ է յաղագս վախճալ

նեղլ ունեմ յաղագսնաց իւրոց: Որ քաղաւճ եւ խախտանք վերաստացեալ էր զնա: Եւ զկին այնորիկ ապերախաւութիւն եւ փորձութիւն ի նսպիւնի եղեալ անտես արարեալ: Չկին մահուան ի պապիսի գրեաց պատասխանի: Զտառ քո զամբանաւս:»

8. Թղ. 39բ—40բ: «Ան աշակերտ իւր Եւրաբեղ եւ Եղիսէ յաղագս խնդրի զորոց Արիստոտելի: Թեպէտ եւ զնախուս զնախարհան:»

* 9. Թղ. 40բ—41բ: «Եւրոպոս նաւաց բան կատական առ Եփրեմ եպիսկոպոս ԲՆՅոյ: Ընկալայ զուսու:»

10. Թղ. 41բ—44բ: «Ան կաղ վարդապետն զոր ի տօն Աստուածայայտութեան կոչեալ զնա: Որք կապալացութիւն առ միմեանս դաւանեալ:»

* 11. Թղ. 44բ—46ա: «Ան նոյն Մամիկոնոսն սակս ծառայն զոր խնդրէր ի պէտս սեպանոյ: Կամիլք իմանալ զնայրաղոյն ծառէ:»

12. Թղ. 46ա—47ա: «Ան նոյն Մամիկոնոսն: Խոստաքար երբեմն մեզ նպատ առաքել:»

13. Թղ. 47ա—49ա: «Ան նոյն Մամիկոնոսն զոր կոչեալ ի տօնի նաւակաւանաց եկեղեցւոյն: Զբաղձումն անձնութեան տեղնաց քոյ:»

14. Թղ. 49ա—54ա: «Պատասխանի թղթիցն տեսան Եղիսէիսի սեւնեաց արեւպիկոսոսի յաղագս Վահրամայ հորեղծօր իւրոյ կատարման մարտիրոսութեամբ: Զաստուածպետականին յիտաս:»

15. Թղ. 54ա—56ա: «Պատասխանի կաթնուղիկոսն յաղագս Գաղիկոս օր ասէր թէ խորհին կրօնաւեղ զքեզ: Եւ արդ ծայրաց փաքր ի շատէ:»

16. Թղ. 56ա—60բ: «Պատասխանի տեսան Պետրոսի Հայոց կաթնուղիկոսի սակս արտնչլ զորդւոյն Աշտի մինչ կինն վախճանեցաւ: Եկն էհաս աւետարտս տաւ:»

17. Թղ. 60բ—63բ: «Պատասխանի որբազան եղբարցն սուրբ ուխտին Մանահին օր գրեալ էին թուղթ օրհնութեան ի Միկաղէտս եւ մեղադրականս սակս ոչ գրելոյ թուղթ առ նոսա: Զարբազանից եւ զի մարմնի անմարմնոց:»

18. Թղ. 63բ—64բ: «Պատասխանի առաւնորդի սուրբ ուխտին Մարաշխնոյ Լիւթենեհի: Զաստուածապետիւ հօրք:»

19. Թղ. 64բ—68ա: «Պատասխանի Սարգոսի վարդապետն եւ ողջ ի վերայ արամեան նահապի: Զպալայի աղտ տարախուսանոյ:»

20. Թղ. 68ա—71բ: «Պատասխանի Տեառն Պետրոսի Հայոց կաթնուղիկոսն ի Ժամանակն քանդէ խնդրեաց յաշխարհաց իւրոց զմանա զհասին եւ զեղիսէ: Չկին մարմնի մականունութիւն:»

21. Թղ. 71բ—74բ: «Պատասխանի թղթիցն Աբրահամ ամիրայն: Զոր խնդրեալ մի վասն իմաստասիրութեան եւ մի վասն հաւատոյ: Հարկաւորեցայ ի բարձրագոյն:»

22. Թղ. 74բ—77բ: «Ան վարդապետն Սարգիս ի Ժամանակի հայտնանաց գրեաց ի մայրաքաղաքն Անի: Գիտեմք զէ սէր հոգւոյն ստեղծ:»

23. Թղ. 77բ: Պատասխանի Սարգիս վարդապետին: Ընկալայ զգիր քոյ:»

24. Թղ. 77բ—78բ: «Ան Անանիայ քարձալ

սակն ձմերուկայ ստատկութեանն: Չնախուստ բա-
ղախոհութեան մերուժ...»

25. Թղ. 78բ—79ա: «ՅԱնանիայ զորով
յուզով երկուցեալ է Տոստանոս Հոգմոյ յաւարս
ձմերուկայն: Կամիմ՝ յայտմ տախտակի...»

26. Թղ. 79ա—79բ: «Ա. Անանիայ Հայրն
Տիրուպ: Որդի Պարմիկայ...»

27. Թղ. 79բ—80ա: «Ա. երաժիշտն Գա-
նիկէ, Չմաստ անի պոռփուր ի փնտս...»

28. Թղ. 80ա—81ա: «Ա. Գանիկէ յաղաղս
քնայ՝ Մի որ զմեզ աղարտեմ...»

29. Թղ. 81ա: «Ա. ոմն իշխան որ խոստա-
ցեալ էր կաթնայ եւ հեղգայր տաւաքէլ փառ: Կաթ-
նայ յեռանցեան տեսանէր...»

30. Թղ. 81բ—82բ: «Եղաղա Նկարագրու-
թեան որդայ եկեղեցւոյն որսահի գաւթի ի գրեցող զայ-
սասիկ եւ սակն Մանիքեցոյն: Բազմոյ մուրտալ ի
անոտի...»

31. Թղ. 82բ—83բ: «Ա. ոմն որ խաբէու-
թեանը շանայր եւ կեղծաւորէր: Բաւարդան ոմն...»

32. Թղ. 83բ—84բ: «Ա. կարծեցեալ ոմն
գիտնական զոր եւ յոյժ ազեւ գաւեալ եւ զգիրս
առաջարկն եւ զստուած աշուհն արտազի մկնէր:
Ի Տրաքոնացիս Բիւռս...»

* 33. Թղ. 85ա: «Նորին առ Վէտան Վա-
հրամ որդին իւր: Վարժողական ներառամադրու-
թիւն...»

34. Թղ. 85ա—86ա: «Նորին առ Հեղզա ու-
մանս յաշակերտացն որք ուսանին զխմաստարու-
թիւնս: Մրգուղ փանաք ծրգեալ ծեքեալ...»

35. Թղ. 86ա—86բ: «Ա. Գաղիկ որդի Ա-
բաղայ յաղաղս գիտնական կրօնաորին Գրիգորի
Հնծալոյն: Ես բնութեան եմ...»

36. Թղ. 86բ—87ա: «Ա. Կիրակոս յոյն
գլխի: Յաղմոյ զայեղական...»

37. Թղ. 87ա—87բ: «Ա. ոմն որ խմաստա-
սիրէր ոչ ուղղապէս: Ոմն անուս Պենտովէս...»

38. Թղ. 87բ—88բ: «Ա. ոմն սարկաւազ
տեսան Պետրոսի ի ժամանակի խաղի խուժանին
ի վերայ յարուցեալ: Չգիր քա շնորհապարգ...»

* 39. Թղ. 88բ—89ա: «Եղաղա կրօնաւոր
ու մեմն զոր Հապուհ շանուսանն: Ահաւաղիկ եկն
եհաս...»

40. Թղ. 89բ—91բ: «Ա. Պառուսեւ պա-
արին եւ աշխարհադիր սակս բարեխոսութեան
վանաականին ումնն ի Միկիստայ Ետափու անուն:
Չմայրադրն յոյնեանսկ...»

41. Թղ. 91բ—93բ: «Ա. Հայր Անանիայ:
Թեպէտ եւ աստուածային...»

42. Թղ. 93ա—94բ: «Ա. Հայր Սոսթենէս
յաղաղս ոսկի մասանայն: Աւաղիկ առաքեմ...»

43. Թղ. 94բ: «Ա. խրախման մայրաքաղա-
քացի եւ վարդապետք: Դաս խռովեալ փութայ...»

* 44. Թղ. 94բ—95բ: «Ա. վարդապետն
Սարգիս: Չմակարդակ բուր...»

44. Թղ. 95բ—96բ: «Ա. եպիսկոպոսն Կա-
րուց պատասխանի վասն երթմալոյ նորս ի սուրբ
քաղաքի Ստոնոյն: Չաւստ բղձական...»

45. Թղ. 96ա—96բ: «Եռաւորն ձմերուկայ
եղեալ ահագին որոտումն, յամենանն ահեկի որ էր

քառերորդ երրորդ: Եւ զայսոսիկ գրեաց ի Գրիգոր
եպիսկոպոսն Մոկաց եւ Մանազկերտույ սակս եւլլ
եւս անձեւ սաստիկ: Կամիք իմանալ զձեռնին...»

* 46. Թղ. 96բ—97բ: «Ի Գրիգոր եպիսկո-
պոսն Մոկաց վասն շինութեան գղնկին եւ կան-
գնեկայ մահաքանն: Յամախ զգրութիւնն Աբել-
ղայ...»

47. Թղ. 97բ—98ա: «Ա. նոյն եպիսկոպոսն
Մոկաց վասն ահագին յրտայ եւ սառնախմբայն:
Յուլին Ուրմպեան...»

48. Թղ. 98ա—99բ: «Պատասխանի թղթոյն
Գաղկայ որգւոյն Արտայ եկեալ վասն ոչնչ իրաց
վարդապար գլխի կրօնաւորաց սակս պարտուց ինչ
նոցա ի գաւառն Տարսուց: Զարամախոհականն
նախուստ ինչ...»

* 49. Թղ. 99բ—103բ: «Ա. արքեպիսկո-
պոսն վասն ձկանց սուգ ինչ իմաստասիրեալ: Երիս
պատճառ...»

50. Թղ. 103բ—104բ: «Ա. աշակերտ իւր
Եղնէէ եպիսկոպոս Սերասախոյ: Լսեմ զքէն մա-
նակ դա...»

51. Թղ. 104բ—108ա: «Ա. Կիրակոս Յոյն
գլխի: Լաւայ ի քէն...»

52. Թղ. 108ա—109բ: «Ա. վարդապետն
Սարգիս առաջնորդ ախտին Սեւանայ, քանզի գրեալ
էր Գաղիկ առ վարդապետս այս եթէ եկեցան առ
խ եւ ի միասին դրոյ պարտապնդուք: Եկն եհաստ
մեղ...»

* 53. Թղ. 109բ—110ա: «Ա. Հայրն Սա-
մուէլ առաջնորդ վանիցն խնտախ: Ի սերկեան ա-
ւար...»

* 54. Թղ. 110ա—111ա: «Ա. կրօնաւորն
խնտախ յորժամ վախճանեցաւ ծերն Սամուէլ:
Դանալոյ զմայրադրն...»

55. Թղ. 111ա: «Ա. Հայրն սրբոյ Կարապե-
տին: Դանիւր ծանօթագլխի...»

56. Թղ. 111բ—112ա: «Ա. նոյն Հայր
սրբոյ Կարապետին: Յերեկեանն արամաքանու-
թեան...»

57. Թղ. 112ա—113ա: «Ա. վարդապետ
Գեորգ սակս ինչորոյ մկնութեան մարգարէին Ե-
րեմիայի: Միշտ առփումն...»

58. Թղ. 113ա—113բ: «Ա. ոմն կրօնաւոր
Գրիգոր ի գղէ Ալլաբերից: Չնրբանական քո...»

59. Թղ. 113բ—114բ: «Ա. եպիսկոպոսն
Մոկաց եւ Մանազկերտի պատասխանի թղթոյն մը-
խիթարուէ եւսն: Քանզի ընտրեալ է...»

60. Թղ. 114բ—116ա: «Ա. Հայրն սուրբ
Կարապետին Սարգիս եւ առ այլ եղբարն: Չգիր
բարբրանիկ...»

61. Թղ. 116ա—116բ: «Պատասխանի
Տեսան Պետրոսի կաթուղիկոսին Հայոց միսիթա-
րական թղթին: Զլուսափայլութեան քո...»

62. Թղ. 116բ—117ա: «Ա. արքեպիսկո-
պոսն Դե: Միշտ կայի...»

63. Թղ. 117բ: «Ա. արքեպիսկոպոսն Դե:
Արի ան սակս...»

64. Թղ. 118ա—118բ: «Ա. արքեպիսկո-
պոսն Մոկաց եւ Մանազկերտոյ: Թեպէտ եւ բա-
ղքէ...»

65. Թղ. 118բ. «Ա. արքեպիսկոպոսն Նէ: Պաղէտին Աղէկորոյն...»

66. Թղ. 118բ—119ա: «Ա. տէր Գրիգոր եւ առ արքեպիսկոպոսն Ստեփաննոս: Յորժամ լիմաւ ամեմ...»

67. Թղ. 119ա: Առ արքեպիսկոպոսն: Ի ձի երաշխ արհեստագին...»

68. Թղ. 119բ: Առ Հայրն Վարապայ: Առտուածայինն Մովսէս...»

69. Թղ. 119բ—120ա: Նորին առ ոմն: Լուսաբ թէ եկ պայտ...»

70. Թղ. 120ա—121բ: «Ա. արքեպիսկոպոսն եւ առ տէր Գրիգորն: Ջանհամանաւ հարթութեան...»

71. Թղ. 121բ: «Ա. տէր Գրիգոր: Առտիկ առաքեցին...»

72. Թղ. 121բ—122ա: Առ Հայրն Կարապետին: Ջառարակութեան մակագրութիւն...»

73. Թղ. 122ա—122բ: Առ Սարգիս կառամարտիկ Տեղեպետ: Լուսաբ եթէ...»

74. Թղ. 122ա—124ա: «Առ Հնծացին Գրիգոր Տեղեպետ, սակա որչա ել լիմնաց եւ չղաւ ի լեւան Վարապայ: Առտուած բնակեցուցանէ...»

75. Թղ. 124ա—124բ: «Առ Հնծացին Գրիգոր Տեղեպետ: Ի խուժագուժ խուժանէ...»

76. Թղ. 124բ—125ա: «Առ Գրիգոր Հնծացին Տեղեպետն: Ջալաւեան ի մեջ...»

77. Թղ. 125բ—126ա: «Առ ոմն Կրօնաւոր: Ջըրիտառազեաց եւ զեպարան...»

78. Թղ. 126ա—127ա: «Առ Հնծացին Գրիգոր: Ջալապարզ սակա բազմաթեքութեան...»

79. Թղ. 127բ—130ա: «Գրիգորի փիլիսոփայի ներդրեան ի սուրբ խաշն աստուածընկալ: Օրհնեալ եւ փայտ...»

80. Թղ. 130ա—132ա: «Նորին յաղագս խաշնաշան զաւազանին զոր ընծայեաց Տեառն Պետարոս Հայր զպթութիւնով, ասացեալ զետրհուրդ խաշն: Ընծայեմ ընդ ասորեան...»

ԵԹԷԱՍՏԱՆԿԱՐՈՒԹԻՒՆԻՔ: Գլխաւոր յնդուար: Թղ. 127ա. «Մարտի քանի զհամակրին մեծի Գրիգորի Մագիտարոսի կորովաբան հակառի եղեւ յիշկացի հանգուցեալ Պաղտատարի որդւոյ (ի Պաղտատարի որդւոյ) հրեշտակապետ եկեղեցւոյ՝ յանարածան որովապաք մեղքեմն ի վայելումն յետնելոյ: յԱմբ Տեառն 1791 եւ մարտի Թիւի, մայիսի ԹԶ...»

(Հարանախելի:

ՍԱՅՆԱՌՈՍԱԿԱՆ

Ազաթանգեղոսն այն իւր քաղաքապետան զաւանդիք, քննադատութիւն. զոց չ. Բարսեղ Վ. Սարգսեան: Վննմով, 1890, ԺԻ Ե 416 էջ, մծծ 80:

Առաջիկայ մասեանն այն ընդարձակածաւալ ընդհանրութիւնն է Ազաթանգեղեացի զբոյ, որուն հրատարակութիւնը գրեթէ ամբողջ մ'աւելի է որ ծանուցուած էր, եւ որուն Յառաջանալու եւ բուն մարտին մաս մը գրուած էր կանխաւ Բազմապետին:

1 Բազմապետ, 1890, Թ. 1, էջ 6—13. Թ. 7, էջ 193—199 եւ Թ. 8, էջ 225—232:

մէջ իբրեւ նախընթաց օրինակ, Այս գործին, որ ցայս օր այն ինքն զիս լայն տեսած գրութեանց ամենին ընդարձակն է, եւ ինչպէս Յառաջանալու կ'իմանանք՝ երկար տարիներու զարծ, իրեն նպատակ դրած է Ազաթանգեղեացի զբոյ կատարեալ ընդունութիւն մ'ընել ամենայն նկատմամբ: Երեք մաս է ամբողջը՝ Համառոտ Յառաջանալու մ'ետեղը, ուր հեղինակն իւր նախորդաց գրութեանց վրայ ընդհանուր՝ բայց ոչ կատարեալ տեսութիւն մը կ'ընէ, կը յաջորդեն երկու մաս: Առաջինը՝ որ մեծագոյնն է, կը զբաղի բուն ինքնով՝ այսինքն Ազաթանգեղեացի առաջին եւ երրորդ մասերով. իսկ երկրորդն (էջ 359—408), որ իբր յաւելուած մըն է, Գրիգորի Լուսաւորի ընծայուած Վարապետութեամբ:

Գրոց Յառաջանալու կ'իմանանք, որ հեղինակն այս ընդունութեան զբաղեւ է Վաթնապետ Ազաթանգեղեացի վրայ դրած ընդունութեան գործընէ: Ասոր իխտա եւ յարձակողական ոգին մէկ կողմանէ եւ տաճարայնոց յափառանք պահանջողական ոգի միւս կողմանէ զգրած են զինքն ինքնա՝ որ «այս երկու կուսակցութիւններս իրարու միտք լաւ հասկանալու եւ ոտն առ ոտն մտնելով միմեանց ձեռք կարկառեն, նոր խորհուրդ մը երկնելու եւ նորապետ ընտանք մի կառուցանելու Ազաթանգեղեացեան զբոյ աւանդութիւններէն կամ զանոնց միմեանց ձեռք կարկառելու յարձականք վերանայու համար, ինչորք է այժմ միայն՝ թէ որ աստիճանի շնորհաբար եւ այս՝ զբոյ բովանդակութեամբ:

Գիրքն առաջին անգամ կարգադրող չի կրնար մտադիր ըլլալ՝ որ հեղինակին կողմանէ աշխատութիւն չէ ինչպէս: Ամեն կարեւոր աղբիւրներ, հին հայ ձեռագիրք ու տարբ մատենադրութիւնք ինչպէս որ կրնան նպաստել ի լուսաւորութիւն ինչորք՝ ընդունութեան գլուխ չեն թողուած. եւ այս կողմանէ յաջող է գրութիւնը: Զննողական ընդհանուր նկարագիրը նոյնպէս չէ գլուխ պահանջական, ինչպէս կրնար զուլեռն երեք թողուիլ. եւ ինչպէս ի կողմն նոյնպէս եւ յընդհանր եղած պատճառները գրուած են՝ ընդհանուր խոսքով՝ ընթերցողին առջեւ: Բայց թէ վերջնականապէս բուրլովին «նոր խորհուրդ» մը եւ «նորակերպ շնորհ» մը կառուցանել յաջողած է հեղինակն՝ այս բոլոր միայն կրնայ բուրլել: Այս «նոր խորհուրդ» որ ամբողջ գրութեան հիմն է, եւ առ ի կը հային ամեն վերջնական կողմանցութիւնը, այս է՝ թէ Ազաթանգեղեացի թէ եւ բազմաթիւ իրարմէ անկախ աղբիւրներէ խմբագրուած է, բայց այս խմբագրութիւնն (իբր Գ գրուած վերջին) եղած է յունարէն, եւ հայր թարգմանուած այս նախնական եւ ինքնագրեալ բնագրէն: Բայց որովհետեւ Ազաթանգեղեացի գրեթէ ամեն էջին մէկ անկողմանի հակառակութիւնը կան Գ գրուած խմբագրուած ըլլալու գէմ, գրուած է երկրորդ նոյնպէս հիմնական զաւազակար մը որ բովանդակ ընծայութեան մէջ գրեթէ ամեն տեղ կը յեղեղեղեղ, այսինքն՝ թէ այս ամեն մասերը յետոյ աւելցուած են հայ թարգմանչին: Այնպէս երրորդ նոյնպէս հիմնական զաւազակար մը է՝ թէ այս յաւելին ու թարգմանչին է նոյն ինքն կորին: Այս ամենայն ինչպէս յայտնի է ոչ թէ բուրլովին «նոր» այլ ընդհանրական բոլոր